

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АНАТОМИЈА СТРАХА – МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ЗНАЧЕЊА И ВИШЕСТРУКЕ ФУНКЦИЈЕ СТРАХА У ДРУШТВУ И КУЛТУРИ**

Ајсџиракџи: Страх је одувек био стални сапутник човека и људске заједнице, што због његове биолошке условљености и еволутивне улоге, то и због касније развијених додатних функција у психолошком, социолошком, антрополошко-религијском и културолошком контексту. Рад истражује цивилизацијски дубоко укоренењу „културу страха“, пружајући компаративни приказ корисних функција страха (функција самоодржања- „бори се или бежи“ нагон), редукција друштвено штетног понашања, као и његових деструктивних или инхибирајућих функција (страх од слободе и самоактуелизације) Коначно, рад испитује мултидисциплинарне семантичке контексте страха.

Кључне речи: социологија страха, позитивна и инхибирајућа функција страха, мултидисциплинарни контекст.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Страх се може сматрати верним пратиоцем човека, од самог његовог постојања. Одређене функције страха у људском друштву, култури, обичајима и веровањима су остале непромењене вековима, док су се друге развијале, мењале и усложњавале.

„Ако бисте хтели да се отарасите брига, знајте, пре ће бити да сте ви сами одабрали ту бригу него да вам је она била наметнута.

А ако бисте хтели да одагнате страх, станиште тога страха у самом вашем је срцу, а не у свести оног од кога страхујете.

Одиста, све се креће унутар вашег бића у непрекидноме полузагрљају - оно за чиме жудите и оно од чега страхујете, оно што вам се гади и оно што вам је драго, оно чему стремите и оно од чега бисте да побегнете.

* Научни сарадник, baltezb@yahoo.co.uk

** Овај рад је резултат пројекта Правног факултета, Мегатренд универзитета и Института за српску културу Приштина – Лепосавић: Материјално и духовно благо Косова и Метохије-правни аспект (ФПИСКЛ), и у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Све се то креће у вама као светлости и сенке, пригрљене, у паровима.
 А кад сенка изbledи и кад је нема више, светлост што преостаје за њом
 постаје сенка неке друге светлости, Те тако и ваша слобода, кад се ослободи
 окова, и сама постаје оков за неку вишу слободу” (Џубран 1995: 40).

1. СОЦИОЛОГИЈА СТРАХА

У историји човечанства, никоме није пошло за руком да разбје код људских емоција. Наша осећања су укореењена у дубинама наше физиологије, али наша усхићења, вапаји и радости су такође производи интеракције са нашим окружењем. У социолошкој интерпретацији, страх је у различитом степену део самог ткива свакодневних друштвених односа.

Страх је лична емоција, али је и друштвено искуство које произилази из социокултуролошког контекста. С обзиром на двоструки карактер страха, индивидуални и колективни, а имајући у виду и његово физиолошко упориште, анализи страха можемо приступити из неколико перспектива. Страх, као и емоције генерално, представља интердисциплинарну тему која може имати бројне фокусе у истраживачкој анализи и последичној интерпретацији: појединац, група, друштво, биолошко-физиолошки аспекти, правне или политичке импликације, историјска димензија, психолошки, социјални и антрополошки контекст, као и уметничке и културолошке рефлексije које су се мењале како се мењала и перцепција и функција страха кроз историју. Феномен страха, као научна дисциплина, омогућава многоструке и драстично различите приступе дефинисању предмета истраживања. Такође је неопходно истаћи да истраживање страха није новина. Као што је наведено у „Антропологији емоција“ (Lutz, White 1986), интересовање за „емоционално“ је порасло у последњој деценији, не само у антропологији, већ и у психологији (Lutz, White 1986: 78, 112, 139), социологији (Lutz, White 1986: 77, 92), филозофији (Lutz, White 1986: 151, 167), као и феминистичким студијама (Lutz, White 1986: 177). Настојање да се разуме улога емоционалног у личном и друштвеном животу развила се као одговор на бројне факторе, укључујући незадовољство доминантним когнитивним погледом на човека као механичког „процесора информација“, обновљену забринутост за разумевање социокултурног искуства из перспективе особа које га непосредно живе, и пораст интерпретативних приступа друштвеној науци који су склонили испитивању онога што се раније сматрало почетним феноменом. Некадашње потискивање интерпретације емоција ван дискурса теорије културе, последица је превазиђеног гледишта да оне искључиво заузимају природне и биолошке области људског искуства, те се стога сматрају релативно уједначеним, незанимљивим и недоступним методама културолошке анализе. Изашавши изван свог првобитног психобиолошког оквира и укључивши бригу о друштвено-релационим, комуникацијским и културолошким аспектима емоција, теорија емоција је добила нови значај за саму социокултуролошку теорију. Овакви културолошки приступи су

омогућили широком спектру антрополога, социолога и културолога, укључујући и оне који су традиционално непријатељски расположени према „психолошком приступу“, да однегују академско интересовање за емоције и њихово мултиконтекстуално тумачење.

2. БИОЛОГИЈА СТРАХА: ЕВОЛУТИВНА ФУНКЦИЈА

У одсуству страха, човек не би физички опстао. Прелазили бисмо ауто пут дивећи се заласку сунца, шетали по крововима држећи се за руке током романтичних летњих пљускова и немарно се играли друштвених игара са експлозивним направама пуњеним искључиво нитроглицерином, пили бисмо из исте чаше са људима који имају туберкулозу или неку модернију болест као рецимо ковид 19. Код људи, као и код свих животиња, функција страха је да обезбеди опстанак. У току људске еволуције, људи који су се плашили правих ствари преживели су да би пренели свој генетски материјал. У преношењу тих гена, осећај страха и реакција на њега доказали су се корисним за опстанак врсте.

Током еволуције, људи и њихови преци су се суочили са потенцијално смртоносном опасношћу у погледу предатора, насиља унутар врсте, контаминације-заразе, губитка друштвеног статуса као и у домену опасних карактеристика животне средине (Buss 2012).

Другим речима, наши преци су били суочени са опасношћу од животиња грабљивица (од сисара месождера до отровних животиња као што су пауци и змије); од непријатељских припадника сопствене врсте; од невидљивих патогена, бактерија и вируса; од губитка статуса, острацизације и на крају друштвене искључености, што би у срединама у којима су наши преци живели могло значити смрт; и суочили су се са ризиком од смртоносних повреда након опасних временских догађаја као што су насилне олује са грмљавином, падови са литаца и сл. Притисци еволутивне селекције пред овим врстама опасности су резултирали специфичностима у реактивности система страха, што значи да је систем развио посебну осетљивост према таквим опасностима (Fanselow, Lester 1988).

Понекад таква осетљивост дозвољава систему страха да неоправдано прошири категорију и циља на безопасан објекат, као што је проширење категорије „опасних животиња“ на нпр. мољце који могу угрозити нашу гардеробу, али не и наше животе. Основно правило преживљавања, у преводу с енглеског идиома (“better safe than sorry”) је „боље бити сигуран него жаљати“ (Blanchard, Blanchard, D. C. 1990).

Најосновнији, универзални, генетски повезани страхови су страхови од изненадних, гласних звукова и објеката који се називају – то су страхови које желимо да изазовемо када се у игри сакријемо иза врата, чекајући да престрашимо пријатеље тако што ћемо искочити пред њих и гласно викати. Изненадни, гласни звукови и објекти који се називају узроковаће нехотичну „бори се или бежи“ реакцију како код људи тако и многих животињских врста.

Можете се пришуњати иза пацова и викати на њега, а његова реакција ће бити слична вашој у истој ситуацији. Екепсеримент ће дати идентичне резултате на псу, веверици или детету. Рефлекс „бори се или бежи“ је примитиван, брз и веома ефикасан у оријентацији организма ка опасности и припреми за њу. Хорор видео игре и хорор филмови, посебно искоришћавају овај урођени страх када прибегавају сценама као што је искакање чудовишта из ормана без икаквог упозорења и последичног плашења гледаоца или играча.

Ови универзални страхови познати су као „припремљени страхови“. Они су дубоко укорењени као страхови од изненадних, гласних звукова и објеката који се називају. Нико не учи/стиче реакцију да се тргне на кошаркашку лопту која брзо долази у његовом смеру. Припремљени страхови су урођени, у смислу да се преносе генетским путем, али захтевају утицај околине за њихову активацију. Систем људског страха, у овом аспекту, је релативно отворен—то јест, постављен је за калибрацију у односу на параметре животне средине. Еволуциона логика која лежи у основи овог механизма је да је прилагодљивост еволутивно стечена особина (Barrett 2005).

Људски род опстаје у свим климатским зонама, од тропских до арктичких. Ипак, док су неке опасности константне у времену и простору – опасност од гушења, рецимо, или утапања – постоје одређене варијације у дистрибуцији претњи у окружењу. Инуитско дете нема потребе да се плаши тигрова или шкорпиона, док дете из руралне Индије не мора да брине о поларним медведима. И пошто наши гени не могу да „знају“ у каквој клими и екологији ћемо одрастати, ти гени нас чине способним и жељним да учимо и прилагођавамо се претњама у нашем локалном окружењу. Људи брзо апсорбују локалну културу, укључујући норме, језик, знање о опасностима, храну која се у датој култури сматрају „јестивом“ итд. Учење је, у ствари, „еволутивно изведена адаптација за суочавање са променама животне средине које се дешавају током животног века појединаца и омогућава појединачним организмима да прилагоде своје понашање специфичној еколошкој ниши коју заузимају“ (Seligman 1971).

Дакле, с обзиром на то да различита окружења имају донекле различите опасности, нису сви људски страхови инстинктивни и дубоко укорењени. Морамо научити чега да се плашимо, али такво учење се одвија унутар биолошки ограниченог простора могућности. Док различита окружења карактеришу различите претње, неке су претње биле довољно еволуционо упорне и довољно озбиљне да су оставиле отисак на нашем геному као припремљени страхови, као потенцијали који се могу активирати током живота појединца као одговор на лично или рефлексивно искуство, или културом пренесених информација. Ово објашњава зашто могу постојати мање варијације у страховима људи, поред стабилне, основне структуре дистрибуције страха. Чак и деца која одрастају у индустријализованим, урбаним срединама без предатора лако стичу страх од опасних животиња јер је такво припремљено учење саставни део људске природе (Critchley, Nagai 2012).

Занимљиво је навести и Листу „личних страхова“ познатог аутора Стивена Кинга, објављену 1973.

Ова листа упечатљиво одражава типичну дистрибуцију еволуираних објеката страха много више него што одражава објекте, створења и ситуације којих би се становник Мејна у двадесетом веку требао плашити:

1. Страх од мрака
2. Страх од гњецавих ствари
3. Страх од деформитета
4. Страх од змија
5. Страх од пацова
6. Страх од затворених простора
7. Страх од инсеката (посебно паукова, мува и дуба)
8. Страх од смрти
9. Страх од других (параноја)
10. Страх за неког другог (Spignesi 1991).

Иако листа личних страхова, Кингова листа може бити свачија листа - листа Американаца, листа Азијата, листа Африканаца, листа Европљана. То би могао бити списак некога ко је живео пре 1.000 или 50.000 година. Припадници врсте Хомо сапиенс имају тенденцију да се плаше истих ствари. Људи у модерном свету можда се више не суочавају са претњом од предатора и можда више нисмо у свакодневној опасности од отровних паукова и змија, али ове животиње живе као духови у људском централном нервном систему.

Појавом нових медија у 20. веку, способних да брзо преносе ирационалне подстицаје на страх, имамо појаву нових културолошких контекста као и образаца одговора на нове сваременије форме страхова. Наравно, кроз историју, традиционална друштва су често била подстакивана на страх чистом снагом гласина – као у случају такозваног „Великог страха“ на почетку Француске револуције, тако да се не треба претеривати с претпоставком апсолутно нове функције страха са појавом радија, телевизије и интернета. С друге стране, познат је случај британских и америчких радио емисија које су у форми фиктивног сензационалних садржаја изазвале масовну панику 1920-их и 1930-их, уводећи тиме нову масовну динамику у једначину страха (Jacobsen, 2020).

Већина суштинских питања о историји и функцији страха су без одговора. Она се такође директно тичу релевантног разумевања страха у добу у којем живимо. Ова питања подржавају раније закључке како је страх необично сложена емоција са којом се не само историјски, већ и мултидисциплинарно треба носити.

Фундаментално питање је да ли се страх, на друштвеном нивоу, временом мења или само мења мете? Ово питање за сада остаје отворено и сасвим извесно је позив за даљи истраживачки рад.

3. СЛОБОДА НАСУПРОТ КУЛТУРЕ: ТЕОРИЈА ЕРИКА ФРОМА

У каталогизацији различитих функција страха, битно је истаћи и специфичне, али ништа мање присутне страхове. Овде ћемо дати кратки приказ „Страх од слободе“ у контексту интерпретације Ерика Фрома (Fromm 1942).

У Фромовој интерпретацији, савремени човек, ослобођен окова преиндивидуалистичког друштва, које му је истовремено давало сигурност и ограничавало га, није стекао слободу у позитивном смислу реализације свог индивидуалног ја. Слобода, иако му је донела независност и рационалност, истовремено га је изоловала и учинила анксиозним и немоћним.

Ова изолација је за модерног човека неподношљива и алтернативе са којима се суочава су или да побегне од терета овакве слободе у нове зависности и потчињавање, или да напредује ка пуном остварењу позитивне слободе која се заснива на јединствености и индивидуалности.

Чинило се да је модерна европска историја процес борбе против угњетавања у име веће слободе појединца – освајањем природе и верског ауторитета, а затим успостављањем демократије. Фром нам сада даје позадину Фројдовога основног концепта човека – да појединац има „мрачне страсти“ и да их друштво треба потиснути. Ова потреба за потискивањем ствара културу – што више потискујемо страсти (жеље), то је више културе, али је већи ризик од неурозе, јер појединац има само извесну склоност да се носи са потискивањем својих жеља. Што више слободе дозвољавамо човеку да ради шта хоће, мање је културе.

Фром истиче да друштво (култура) такође утиче на страсти – жеље се мењају са сваком генерацијом – на пример, жеља за славом никада није постојала у средњем веку. Међутим, човек ствара и културу, а управо овај нагон за славом води ка остварењу појединца у капиталистичком друштву и његовим вредностима. Можемо рећи да се смисао слободе мења, како се мења човекова свест о себи као независном бићу.

Током већег дела људске историје, човек је себе видео као део природе, био је у јединству са природом, али од реформације, ситуација се меља и полако почиње да се одвија процес индивидуације. Када се човек роди, он нема концепт себе као засебног ентитета, процес индивидуације се дешава временом у интеракцији са непосредним окружењем и касније, са заједницом у целини. Постоје везе које се дешавају пре индивидуације, које (Фром назива) примарним везама, оне ограничавају слободу, али дају сигурност. Ове везе укоренењу појединца са мајком и оценом, са широм породицом и природом и дају сигурност, али када се индивидуација догоди, човек има нови задатак – да пронађе сигурност на нове начине.

Одрастање и сазревање, индивидуација и социјализација (од детета до одраслог) су дијалектички процеси. С једне стране, то укључује повећање „сопствене снаге“ – осећаја јединствености, али друштва имају ограничења у томе колико далеко се снага и слобода појединца могу изразити.

Такође, овај процес укључује и све већу усамљеност – осећај индивидуалног сопства одвојен од друштва доживљава се као анксиозност. У том смислу, свет се доживљава као претећи. Други аспект овог процеса је укључивање у спонтане односе са ближњима и природом на основу љубави и продуктивног рада без елиминисања интеграције и снаге укупне личности. Ово би свакако омогућило даљи развој сопства. Основни проблем је што друштво не дозвољава индивидуираном сопству да успостави овакве слободне односе који погодују хармоничном развоју сопства и то води ка последичном формирању механизма за бекство.

Чини се да човек нема другог избора него да се сједини са светом у спонтаности љубави и продуктивног рада или да тражи неку врсту сигурности у таквим односима са светом који уништавају његову слободу и интегритет његовог индивидуалног ја.

ЗАКЉУЧАК

Мултидисциплинарна анализа вишеструких функција страха у људском друштву намеће закључак да једна, јединствена и свеобухватна дефиниција страха није могућа. Многострукост његове интерпретације, дисциплинарно и контекстуално условљене, пружа могућност искључиво фрагментарног тумачења и то у прецизно дефинисаном просторно-временском оквиру. Као што не постоји коначна дефиниција човека, јер би такав глобални консензус примарно био условљен чињеницом да је у феноменолошком смислу, човек константа, тако не постоји могућност ни коначне дефиниције феноменологије страха, јер је страх, као и човек, а и људско друштво у целини, у процесу непрестане промене, адаптације и еволуције. А оваква константна динамика неизоставно подразумева и непрестану промену, еволуцију и проширење сематичке интерпретације.

ЛИТЕРАТУРА

- Barrett, 2005: Clark Barrett. "A daptations to predators and prey". In Buss, D.M. (Ed.) *The Handbook of Evolutionary Psychology*, Vol. 1, John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Blanchard, R. J., and Blanchard, D. C., 1990: Blanchard Robert, Blanchard Caroline "An ethoexperimental analysis of defense, fear and anxiety," in *Anxiety*, eds N. McNaughton and G. Andrews (Dunedin: Otago University Press), 24–33.
- Buss, 2012: David Buss. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind* Pearson, Boston: Allyn & Bacon.
- Critchley, Nagai, 2012: Hugo Critchley, Yoko Nagai. "How emotions are shaped by bodily states". *Emot. Rev.* 4, 163-168. doi: 10.1177/1754073911430132
- Fanselow, Lester, 1988: Michael Fanselow, Laurie Lester. "A functional behavioristic approach to aversively motivated behavior: predatory imminence as a determinant of the topography of defensive behavior," in *Evolution and Learning*, ed R. C. B. M. D. Beecher (Hillsdale, NJ: Erlbaum), 185–211.
- Fromm, 1942: Erich Fromm. *The Fear of Freedom*, London: Routledge & Kegan Paul.

- Jacobsen, 2020: Michael Hviid Jacobsen. "The Transformation of Death Discourse: From 'Taboo' to 'Revival' at the Threshold of the New Millennium", in Peter Stearns, ed., *Modern History of Death*, London: Routledge.
- Lutz, White 1986: Catherine Lutz, Geoffrey White. „The anthropology of emotions.“ *Annual Review of Anthropology*, 15, 405–436. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.15.100186.002201>.
- Seligman, 1971: Martin Seligman. "Phobias and preparedness". *Behavior Therapy* 2, 307–320.
- Spignesi, 1991: Stephen Spignesi. *The Shape Under the Sheet: The Complete Stephen King*, Ann Arbor, MI: Encyclopedia Popular Culture.
- Џубран, 1995: Халил Џубран. *Пророк*, Београд: Паидеа.

Borivoje V. BALTEZAREVIC

THE ANATOMY OF FEAR - A MULTIDISCIPLINARY INTERPRETATION
OF THE MEANING AND MULTIPLE FUNCTIONS OF FEAR
IN SOCIETY AND CULTURE

Summary

Fear has always been a constant companion of man and the human community, both because of its biological conditioning and evolutionary role, and because of later developed additional functions in the psychological, sociological, anthropological-religious and cultural context. The paper explores the deeply rooted "culture of fear" in civilization, providing a comparative account of the useful functions of fear (the function of self-preservation - the "fight or flight" drive), the reduction of socially harmful behavior, as well as its destructive or inhibiting functions (fear of freedom and self-actualization). Finally, the paper examines the multidisciplinary semantic contexts of fear.

Key words: sociology of fear, positive and inhibitory function of fear, multidisciplinary context